

שרון שטרית-ששון, בין הצבר לחמנית: זהות נשית וזהות לאומית בכתיבתן של היוצרות הפלסטיניות פדוא טוקאן וסחר ח'ליפה (תל אביב: רסלינג, 2015), עמ' 237.

ספרה של שרון שטרית-ששון הוא עיבוד של עבודת הדוקטור שלה: רק על עצמי לספר ידעתי?! עיצוב הזהות האישית והקולקטיבית בראי הכתיבה האוטוביוגרפית של היוצרות הפלסטיניות פדוא טוקאן וסחר ח'ליפה (אוניברסיטת בר אילן 2004-2007). שם הספר, בין הצבר לחמנית, מקורו בשמות שני הרומנים של סחר ח'ליפה: الصبار (אל-צבאר, 1976), وعباد الشمس (עבאד אל-שמס [החמנית], 1980). ספרה של שטרית-ששון בוחן באיזו מידה משקף סיפורן הפרטי של שתי הסופרות הפלסטיניות, פדוא טוקאן (1917-2003) וסחר ח'ליפה (נולדה 1941), את הסיפור הלאומי של הקולקטיב הפלסטיני. שטרית-ששון מנסה להראות שיש זיקה בין המאבק הלאומי-חברתי למאבק הנשי, ושהטקסט הספרותי הוא 'ראי שדרכו היחיד משתקף בזיקתו לחברה'.¹ אם כך, היצירה הספרותית עשויה להיות מסמך תרבותי והיסטורי ללימוד הערכים התרבותיים.²

הספר מחולק לשני חלקים עיקריים: חלק תאורטי וחלק יישומי. החלק השני הוא שני שלישים מהספר, והוא דן ביצירותיהן של שתי הסופרות האלה. הדיון בשני החלקים ברור ושיטתי, המושגים הרלוונטיים מוגדרים בהתחלת כל פרק וסיכום מובא בסופו. החלק התאורטי דן במאפייני הכתיבה הנשית ובהתפתחותה במערב ובעולם הערבי, מתוך שימוש מיוחד במקורות באנגלית, שחלקם תורגמו לעברית, נוסף על מקורות בערבית.³ חלק אחר מהמקורות הם מחקרים שכתבו חוקרים ישראלים.⁴ בחלק

1 שרון שטרית-ששון, בין הצבר לחמנית: זהות נשית וזהות לאומית בכתיבתן של היוצרות הפלסטיניות פדוא טוקאן וסחר ח'ליפה (תל אביב: רסלינג, 2015), עמ' 12.

2 שם, עמ' 14.

3 ראו, לדוגמה, Sabry Hafez, 'Women's Narrative in Modern Arabic Literature: A Typology', in Allen, Kilpatrick and de Moor (eds.), *Love and Sexuality in Modern Arabic Literature* (London: Saqi books, 1995), 154-174; Joseph T. Zeidan, *Arab Women Novelists* (Albany: State University of New York Press, 1995); ג'ולי ריבקין ומייקל ראיין, 'פרדיגמות פמיניסטיות', תרגום: חנה הרציג, בתוך חנה הרציג (עורכת), תורת הספרות והתרבות: אסכולות בנות זמננו (רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 2005), 90-98; וירג'יניה וולף, חדר משלך (תל אביב: ידיעות אחרונות - ספרי חמד, 2004); بثينة شعبان, 100 عام من الرواية النسائية العربية (بيروت: دار الآداب للنشر والتوزيع, 1999).

4 שרון שטרית-ששון דנה בשלבי הכתיבה הנשית בספרות הערבית במאמרה 'היינו סייחות, נעשינו עכברות: השתקפותה של תמת הנשואין ביצירותיהן של סופרות ערביות מודרניות', דפים למחקר בספרות 19 (תשע"ד): 240-267. ראו גם באותו נושא, ראובן שניר, "'חמושות בוורדים וברייחאן': צמיחתה של תרבות פמיניסטית בעולם הערבי', מותר 4: 65-72; עמי אלעד-בוסקילה, ספרות ערבית בלבוש עברי (ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט,

זה המחברת מציינת ומבהירה את המונחים המרכזיים בחקר הספרות שדרכם היא תנתח את היצירות הספרותיות הפלסטיניות, כמו 'כרונוטופ', 'גלות' ו'ספרות מינורית'.⁵ הדגש המרכזי בספר זה הוא על הקשר בין כתיבה אוטוביוגרפית לבין נושאים מסוימים המופיעים ביצירותיהן של שתי הסופרות הפלסטיניות. בכך שטרית-ששון מחזירה למרכז את הדיון בחייהם הפרטיים של היוצרות (והיוצרים) ובהשפעתם על אופן הכתיבה ועל התמות המוצגות בה, וגם ברלוונטיות שלהם להבנת הטקסט הספרותי. בכך יוצאת שטרית-ששון נגד הכרוזתם של רולאן בארת (Barthes) ושל מישל פוקו (Foucault) על 'מות המחבר', ונגד הדגשתם את היחס שבין הקורא לטקסט, וטענתם שהקוראים מפרשים את היצירה הספרותית על פי עולמם ותפיסתם את הטקסט הספרותי בלבד, ושחיו של המחבר אינם משפיעים עליהם ועל הבנתם.⁶ באחד המאמרים שלה מצטטת שטרית-ששון את הסופרת הצרפתייה הפמיניסטית הלן סיקסו (Cixous) כדי להדגיש את חשיבות הכתיבה האוטוביוגרפית של נשים:

האישה צריכה לכתוב את עצמה: האישה היא שצריכה לכתוב על האישה ולהביא את הנשים אל הכתיבה, שממנה הן הורחקו [...] על האישה לבוא אל הטקסט – כמו גם אל תוך העולם, אל תוך ההיסטוריה – באמצעות פעולתה שלה.⁷

היצירה האוטוביוגרפית, וגם הרומן הספרותי החושף פרטים חשובים בחיי האישה הסופרת, לא רק הופכים את הפרטי לנחלת הכלל, אלא הם כלי לשחרור האישה מכבליה הפנימיים או הפסיכולוגיים, וגם מכבלי המשפחה והחברה הפטריארכליות. אמנם משימה זו יכולה לסכן את חייהן של הנשים הסופרות, במיוחד בחברה הערבית המוסלמית, משום שהן נחשבות מורדות במוסכמות החברתיות וגם למחללות של כבוד המשפחה ואוהדות של החברה המודרנית המערבית. מחברת הספר מזכירה את שמותיהן של הסופרות הערביות הבולטות, החל מראשית המאה העשרים ועד ראשיתה של המאה העשרים ואחת, כדי להוכיח את

1955). מאמר חשוב הודן במאפייני הכתיבה הנשית בעולם הערבי שהמחברת לא הזכירה הוא: Ibrahim Taha, 'Swimming Against the Current: Towards an Arab Feminist Strategy', *Orientalia Suecana* LVI (2007): 193-222

5 שטרית-ששון, **בין הצבר לחמנית**, 48-45.

6 ראו למשל מאמרו של בארת: Roland Barthes, 'The Death of the Author', in *The Norton Anthology of Theory and Criticism* (New York and London: W. W. Norton, 2001), 1466-1470

7 שרון שטרית-ששון, 'מי מפחדת מאוטוביוגרפיה? על כתיבתן האוטוביוגרפית של נשים בעולם הערבי – פדוא טוקאן והפאא ביטאר', **ג'מאעה כא** (תשע"ד): 7.

הזיקה בין כתיבה נשית למאורעות פוליטיים וחברתיים בעולם הערבי.⁸ מתברר שספרות הנשים במרחב הערבי היא בעלת מאפיינים ייחודיים, והיא 'מושפעת הן מאסכולות פמיניסטיות מערביות, הן מתמורות ומתהליכים היסטוריים-פוליטיים ברחבי העולם הערבי, המביאים לשינוי במעמדה של האישה ולשינויים בתפיסה'.⁹ החלק התאורטי נוגע גם בהתפתחות הספרות הפלסטינית שכתבו סופרות וסופרים בהשפעת הסכסוך המתמשך בין החברה הפלסטינית למדינת ישראל. חלוקת הספרות הפלסטינית לתקופות מציינת אירועים חשובים בזירה הפוליטית והחברתית: א. מתקופת המנדט הבריטי עד הקמת מדינת ישראל (1948) ב. משנת 1948 עד מלחמת ששת הימים (1967) ג. מ-1967 עד 1987 ד. ספרות האינתיפאדות הפלסטיניות (1987-1991; 2000-2004) ומה שביניהן.

אפשר לומר שהספרות הפלסטינית ממשיכה להתגבש על פי המאורעות החברתיים-פוליטיים העוברים על העם הפלסטיני. לדעת שטרית-ששון, הספרות הפלסטינית 'מציעות דרכים שבאמצעותן תהפוך החברה לחזקה יותר. [...] דרך יצירותיהן [...] [הן] מצפות להעביר באופן דמוקרטי מסר חברתי לקהל היעד שלהן [...] ולפיו יש לפעול לשינוי חברתי אשר יחול בשני מעגלים: המעגל הנשי והמעגל החברתי'.¹⁰ פדוא טוקאן וסחר ח'ליפה הן שתי יוצרות שביצירותיהן בולטים סממנים אוטוביוגרפיים, מאפיין הנחשב לאחד המאפיינים של כתיבה נשית. לצד זאת, כתיבתן מראה כיצד המאבק הלאומי כרוך במאבק חברתי לשינוי מעמד האישה. הדיון ביצירותיהן מראה שיש לא מעט קווי דמיון בין סיפור חייהן לבין המסרים שהן מבקשות להעביר.

הפרק הראשון בחלק היישומי של הספר מוקדש ברובו לאוטוביוגרפיה של המשוררת פדוא טוקאן: *رحلة جبليّة، رحلة صعبة* (מסע הררי, מסע קשה), אשר תורגם לעברית בשם *דרך הררית*.¹¹ הציטוטים מספר זה הם מהמקור הערבי, אבל היה עדיף לציין במפורש אם הציטוטים בעברית הם תרגומיה של החוקרת או מתרגומה המודפס של רחל חלבה. כמו כן מקובל בספרי מחקר לציין גם את מספרי העמודים בנוסח המתורגם, מלבד ציון מספרי העמודים במקור.¹² כך גם באשר לציטוטים מהרומנים של סחר ח'ליפה בפרק השני של החלק היישומי.

8 שטרית-ששון, *בין הצבר לחמנית*, 34-44.

9 שם, 66.

10 שם, 66-67.

11 ראו פדוא טוקאן, *דרך הררית*, תרגום: רחל חלבה (תל אביב: מפרש, 1993).

12 שטרית-ששון עושה זאת רק בעמוד אחד. ראו שטרית-ששון, *בין הצבר לחמנית*, 106.

הדיון באוטוביוגרפיה של טוקאן מתבסס בעיקרו על סקירה ספרותית רחבה שנכתבה על יצירתה, נוסף על מחקרים שנכתבו על האוטוביוגרפיה הנשית בספרות הערבית המודרנית.¹³ הסקירה הספרותית עוסקת במפורש בנושא הספר, כלומר בבירור היחסים שהיו למשוררת-סופרת הפלסטינית עם משפחתה ועם סביבתה, נוסף על מאבקה האישי בהיותה אישה משכילה בחברה פטריארכלית מצד אחד, ומאבקה הלאומי-קולקטיבי מצד שני, מאבק שהודגש במיוחד ביצירתה האוטוביוגרפית המאוחרת: *الرحلة الأصعب: سيرة ذاتية* (המסע הקשה ביותר: אוטוביוגרפיה). ניתוח שמות יצירותיה של טוקאן מעיד שהמסע הקשה בחייה הפרטיים והציבוריים הוא שעיצב את זהותה.

היצירה המוקדמת היא בעלת נימה אישית [...] ועוסקת בחבלי לידתה הפיזיים והנפשיים של המשוררת ובקיומה כאישה במרחב הפלסטיני, ואילו הנימה ביצירה המאוחרת יותר היא בעיקר לאומית, והכתיבה בה מדגישה פחות את הפן האישי-נפשי ויותר את הפן ההיסטורי-לאומי.¹⁴

מערכות היחסים בין טוקאן לנשים ולגברים השפיעו במידה ניכרת על התפתחות זהותה בשני מישורים: במישור הנשי ובמישור הלאומי. בספר מוצגים מגוון דפוסי יחסים המוכיחים טענה זו, ואזכיר כאן רק מספר קטן של דוגמאות. מערכת היחסים בין טוקאן לעולם הנשי בעיר שלה (שכם) בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים משקפת חברת נשים אומללה, נשים שרוכנ אינן יודעות קרוא וכתוב, עובדה שגרמה לפער ביניהן לבין המשוררת המשכילה. נשות שכם לא קיבלו את השכלתה ואת כישוריה, להפך, היא נראתה להן מורדת במנהגי המסורת ומי שאינה נכנעת לתכתיבי החברה, גם בגלל אהבתה הגדולה לספרים ולכתיבת שירה, וגם בגלל סירובה להינשא. טוקאן פחדה מהתעללות נפשית וגופנית ולא רצתה לחוש

13 ראו, לדוגמה, רימ העיסאוי, *فدوى طوقان: نقد الذات قراءة السيرة* (بيروت: الدار المصرية اللبنانية, 1999); رمضان عمر, *سيرة فدوى طوقان وأثرها في أشعارها* (عكا: الأسوار, 2004); מירה צורף, 'דימוי הצברית בזיכרון הלאומי הפלסטיני', *בקורת ופרשנות* 34: 175-159, Mira Tzoref, 'Fadwa Tuqan's Autobiography: Restructuring a Personal History into the Palestinian National Narrative', in Shoshan (ed.), *Discourse on Gender: Gendered Discourse in the Middle East*, 57-77. בנושא האוטוביוגרפיה הנשית ראו במיוחד: أمل التميمي, *السيرة الذاتية النسائية في الأدب العربي المعاصر* (الدار البيضاء: المركز الثقافي العربي, 2005); Nawar al-Hassan Golley, *Reading Arab Women's Autobiographies: Shahrazad Tells Her Story* (Austin: University of Texas Press, 2003).

14 שטרית-ששון, *בין הצבר לחמנית*, 78.

שהיא שייכת לגבר,¹⁵ ביודעה שתפקיד האישה בחברה הפלסטינית השמרנית הוא לשרת את בעלה, ללדת ילדים ולגדלם.¹⁶ מערכת היחסים בין טוקאן לאביה מעניינת במיוחד, שכן היא מושפעת מהמצב הפוליטי:

בזמן של שלום ורגיעה טוקאן רואה באביה סמל לכפייה ולפגיעה במעמד האישה ונותרת אדישה כלפיו, ולעומת זאת כאשר עצרו אותו הבריטים, היא חשה כלפיו חמלה. [...] כאשר האב מבקש ממנה לכתוב שירה פוליטית [...] טוקאן אינה נענית לו [...] [כי היא] מסרבת לרתום את שירתה למאבק הלאומי כאשר היא כבולה ואינה חופשייה מבחינה חברתית.¹⁷

מותו של האב סימל מבחינתה של טוקאן לידה רוחנית-אינטלקטואלית, והיא החלה לכתוב שירה לאומית. ובכן אפשר לומר שמערכת היחסים בינה לבין אביה תרמה להתפתחות זהותה הנשית והקולקטיבית.¹⁸

שניים מאחיה של טוקאן השפיעו עליה במיוחד: יוסף – לשלילה, ואברהים (המשורר המפורסם) – לחיוב, במיוחד משום שראתה בו דמות גברית חיובית ותחליף לדמות האב הנוקשה. אברהים היה אחיה האהוב, ואילו את אחיה יוסף היא שנאה 'מכיוון שכלא אותה בביתה והפסיק את לימודיה עקב חשדו שהתאהבה בנער בן גילה'.¹⁹ אברהים 'שימש לה מדריך ומורה ועודד אותה לנגן ולרקוד – עולמות שהיו בבחינת טאבו'.²⁰ הוא עודד אותה לפרסם את שירה, ובזכותו הצליחה טוקאן לפרוץ את גבולות הבית.²¹

דיון ביחסי זמן ומרחב (כרונוטופ), כפי שנאמר קודם, הוא אחד האמצעים ששטרית-ששון נעזרת בהם כדי לנתח את היצירה הספרותית. הזמן והמקום משקפים את החברה אך גם מושפעים מהמנהגים ומהמסורת הרווחים בה. מתברר שאירוע היסטורי כללי נהפך לאירוע פרטי-אישי, כשם שתפיסתו האישית של המחבר את המקום נוספת למקום הפיזי. לדוגמה, מצד אחד, הבית מתואר ביצירתה של טוקאן ככלוב או ככלא, מכיוון שכך היא חשה בו. מצד אחר, הבית הוא מטפורה לשליטה

15	שם, 102.
16	שם, 80-92.
17	שם, 93-94.
18	שם, 95-96.
19	שם, 97.
20	שם, 99.
21	שם, 100.

הגברית במשפחה. מצוין באוטוביוגרפיה שהבית עתיק יומין, ועניין זה עשוי לרמוז גם לחברה הפלסטינית השבויה במערכת ערכים ונורמות שאינם מתאימים עוד לזמן המודרני, וגם להיסטוריה הארוכה של העם הפלסטיני ולמאבקו עתיק היום.²² טוקאן תרמה בכתיבתה למאבק הפלסטיני, והיא דוגמה לספרות מינורית שאחד ממאפייניה הוא שלדבריה של הסופרת (או הסופר) יש ערך קולקטיבי חברתי ופוליטי. בהיותה אישה פלסטינית טוקאן 'ניצבת בשוליים פעמיים – פעם אחת כאישה, וככזו היא מספרת סיפור של נשים, ופעם נוספת כנכבשת, וככזו היא גם מספרת את סיפורו של העם הפלסטיני'.²³

בפרק השני של החלק היישומי מוצג הדיון ביחס בין הנשיות ללאומיות דרך ניתוחם של רומנים מאת הסופרת הפלסטינית הפמיניסטית סחר ח'ליפה. בתחילת הדיון מוצגים חייה הפרטיים של הסופרת מאז ילדותה עד להתבגרותה ולנישואיה, שהגיעו לקצם לאחר שלוש-עשרה שנים. אחרי גירושיה התחילה תקופה חדשה ופורייה בחייה – בהשכלה גבוהה, עד לקבלת תואר דוקטור בלימודי מגדר וספרות אמריקנית (בשנת 1988) באוניברסיטת איווה, ארצות הברית.

שטרית-ששון מדגימה כיצד דמויות הנשים תורמות למסרים הפמיניסטיים והלאומיים שח'ליפה מבקשת להעביר, במיוחד ברומנים האלה: *لم نجد جوارى لكم* (איננו שפחותיכם עוד), *عبد الشمس* (החמנית), *باب الساحة* (באב אל-סאחה) ו-*مذكرات امرأة غير واقعية* (זיכרונותיה של אישה לא-מציאותית).²⁴ נוסף על ניתוח דמויות הנשים ברומנים האלה שטרית-ששון נעזרת במחקרים שנכתבו על חייה של ח'ליפה ועל יצירותיה, ובעיקר היא מתמקדת באחד המאמרים של ח'ליפה עצמה.²⁵ יש לציין שבשנת 2010 התפרסם ספר בערבית העוסק בניתוח דמויות נשים ברומנים של סחר ח'ליפה, אך שטרית-ששון אינה מפנה אליו.²⁶

דוגמה לדפוס הדמויות ביצירות האלה היא דמות המשכילה ברומן 'איננו שפחותיכם עוד'. באמצעות התמה של ההשכלה ח'ליפה מביעה את חשיבות בניית דור צעיר ומשכיל. אמנם מתברר שמרבית דמויות הנשים ביצירתה נקלעו למשבר

22 שם, 123-131. על רגשותיה של טוקאן כלפי עיר הולדתה שכם ועל השפעתה על עיצוב זהותה, במיוחד בזמן השליטה הישראלית הצבאית בשכם, שם, 129.

23 שם, 135.

24 שני הרומנים של ח'ליפה שתורגמו לעברית הם **הצבר**, תרגום: סלמאן מסלחה (ירושלים: גלילאון, 1979), ו**החמנית**, תרגום: רחל חלבה (חיפה: מפרש, 1987).

25 ראו Sahar Khalifeh, 'My Life, Myself, and the World', translated by: Musa al-Halool and Katia Sakka, *al-Jadid* 8, 39 (Spring 2002), <http://www.aljadid.com/content/my-life-myself-and-world>

26 ראו וائل علي فالج الصمادي، *صورة المرأة في روايات سحر خليفة* (عمان: دروب، 2010).

זהות משום שהן משכילות החיות בחברה פטריארכאלית, והן נאלצות לוותר על חלומן לבניית חברה הממזגת בין מזרח למערב, בגלל היותן כבולות לגבר או לתנאי חייהן. כישלונן האישי לתרום לחברה הוא בו בזמן כישלון החברה הפלסטינית כקולקטיב להגשים את עצמה.²⁷

הרומן החמנית מציג שלוש דמויות המבטאות שלושה סוגים של משבר זהות בחברה הפלסטינית: הראשונה, דמותה של סעדיה, דמות האלמנה שאינה משכילה, היוצאת לעבוד בתוך שטחי ישראל כדי לפרנס את משפחתה. מאבקה של סעדיה הוא מאבק קיומי הישרדותי, אך הוא גם מאבק ברכילות של האנשים בכפר הגורמת לה לברוח ממנו לאחר שבעלה נהרג למען החברה הפלסטינית. דרך דמות זו מציגה ח'ליפה את הסכסוך הישראלי-פלסטיני. סעדיה מבטאת את הגשמת הזהות במישור האישי – כאשר יצאה נגד החברה הפטריארכלית, וגם במישור הלאומי – כאשר היא יוצאת נגד הישראלים המפקיעים את אדמתה שקנתה בזיעת אפה.²⁸ הדמות השנייה היא דמותה של רפ"ף, דמות המשכילה המשוחררת שאינה חוששת לדרוש את זכויותיה בחברה פטריארכלית, מוצגת כאילו היא מספרת את סיפור חייה של ח'ליפה.²⁹ היא מצליחה להגשים את עצמה כאישה סופרת בלי להסתמך על גבר, ו'המאבק הלאומי והזהות כאישה פלסטינית הם הרקע התומך בתהליך הגשמת זהותה הנשית'.³⁰ הדמות השלישית היא ח'דרה, דמות האישה הפרוצה. לאחר שהייתה נשואה פעמיים וחיה חיים אומללים עם שני בעליה היא משתחררת מהם, ולאחר שנרמס כבודה היא כבר איננה חוששת מתגובת החברה למעשיה. מה שמעניין בסיפורה של ח'דרה הוא הקשר בין מאבקה בחברה ובמסורת לבין מאבקה ביהודים המתבטא במכות שהיא מכה את החייל הישראלי. היא לא סבלה את המכות שהיכו אותה אביה ובעלה, אבל 'כאשר היהודים מכים אותה, היא חשה שהיא תורמת לחברה שלה'.³¹ ח'דרה הצליחה לנפץ את המסגרת החברתית והערכית כדי ליצור זהות חדשה המבוססת על עולם ערכי אחר לחלוטין.³² ובכן, באמצעות ניתוח דמויות הנשים ברומנים של ח'ליפה דנה שטרית-ששון בעיקר ביחסים בין נשים לגברים בחברה הפטריארכלית ובסכסוך הישראלי-פלסטיני. הסכסוך הלאומי מתבטא גם בסיפורם המעניין של שני ילדים, אחמד הערבי ומירה

27 שטרית-ששון, **בין הצבר לחמנית**, 148-157.

28 שם, 166-167.

29 יש להזכיר שהרומן של ח'ליפה 'זיכרונותיה של אישה לא-מציאותית' הוא אוטוביוגרפי במידה רבה יותר מיצירותיה האחרות, ובו האמנות נתפסת ככלי לשנות את המציאות הלא רצויה. ראו ניתוח הרומן, שם, 175-185.

30 שם, 163.

31 שם, 165.

32 שם, 167.

היהודייה, בת להורים מתנחלים, ברומן *ربيع حار: رحلة الصبر والصبار* (אביב חם: מסע הסבלנות והצבר).³³ ובכן, תהליך עיצוב הזהות הנשית הפלסטינית מוכיח את הקשר ההדוק בין השיח המגדרי לשיח הספרותי בחברה הפלסטינית הנמצאת במאבק מתמשך.

היחסים בין זמן למרחב ביצירותיה של ח'ליפה משקפים את תהליך התפתחותה של החברה הפלסטינית לנוכח המאבק הנשי והלאומי. הדינמיקה בין הזמן למרחב הפלסטיני היא גורם מרכזי בהנעת העלילה, ביצירת מערכות היחסים בין הדמויות ובהבעת המסר החברתי. ריבוי המקומות שהעלילה מתרחשת בהם מדגיש את העובדה שאישיותה וזהותה של האישה הפלסטינית מתעצבות בהשפעת מצבה של החברה הפלסטינית בכל מקום ובכל זמן.³⁴

הספרות הפלסטינית מתאפיינת בנימה אירונית. זהות, גלות, אהבת המולדת (או ההשתוקקות לה) והמאבק בכיבוש ובכובש, הם הנושאים שבבסיס היצירות. אפשר לומר שההתעניינות בספרות הפלסטינית באקדמיה הישראלית היא תוצאה של מציאות שאי אפשר להתעלם ממנה – הסכסוך המתמשך בין שני עמים, או ליתר דיוק, בין יהודים לערבים. החוקרים היהודים בישראל רוצים להכיר את הערבי, או את 'האחר', דרך הספרות ולבחון איך מיוצג היהודי בה, ואילו החוקרים הערבים בישראל ומחוץ לישראל רוצים להבליט את סבלם של הפלסטינים החיים תחת כיבוש נוסף על חקר דמות היהודי בספרות הערבית. נושא זה חשוב ודורש חקירה נוספת ומתמשכת.³⁵ אולם למרבה הצער, היצירות הפלסטיניות אינן זוכות בתשומת לבו של הקהל הרחב בישראל גם לאחר תרגומן, והן מעסיקות בעיקר את החוקרות והחוקרים.³⁶ על כל פנים,

33 שם, 193.

34 שם, 198-207.

35 ב-1989 יצא לאור גליון *Shofar* שהוקדש ברובו לנושא דמותו של הערבי בספרות הישראלית ולדמותו של היהודי בספרות הערבית. ראו, למשל, Aida A. Bamia, 'The Image of the Jew in Arabic Literature', *Shofar* 7, 3 (Spring 1989): 32-42; Nurit Govrin, 'Enemies or Cousins?... Somewhere in Between. The Arab Problem and its Reflection in Hebrew Literature: Developments, Trends, and Examples', *Shofar* 7, 3 (Spring 1989): 13-23. ראו Ami Elad-Bouskila, *Modern Palestinian Literature and Culture* (London: Frank Cass, 1999), 112-126; עמי אלעד-בוסקילה, *האור הקלוש: ייצוגים ותדמיות של דמות האחר בספרויות הערביות המודרניות* (תל אביב: מרכז תמי שטינמץ, 2005). בנושא דמותו של היהודי בספרות הערבית ראו عادل الأسطة, *اليهود في الرواية العربية: جدل الذات والآخر* (رام الله: الرقمية للنشر والتوزيع الإلكتروني, 2012).

36 בנושא התרגומים מערבית לעברית ראו חנה עמית-כוכבי, "לדעת ולהכיר את שכנינו גם מצד זה": על תרגומי הספרות הערבית לעברית, 1868-2002, *המזרח החדש* מג: 209-227.

המחקרים הנכתבים בישראל היום, בערבית ובעברית, מתרכזים במספר מועט של משוררים וסופרים הנחשבים למייסדים הקלאסיים של הספרות הפלסטינית, כמו אמיל חביבי (1922-1996), ע'סאן כנפאני (1936-1972), ומחמוד דרוויש (1941-2008), וכמעט מזניחים את הדור החדש. ובכל זאת, יש לציין לשבח את תנועת התרגום הגוברת לעברית.³⁷

ההתעניינות בספרות הפלסטינית משתקפת במאמרים ובספרים מדעיים, בכנסים באוניברסיטאות ובמכללות המוקדשים לספרות הפלסטינית, ובתרגומים לעברית של רומנים, סיפורים קצרים ושירים. אפשר להזכיר את שמותיהם של חוקרים וחוקרות ישראלים שתרגמו, כל אחד בדרכו, לתחום זה, ובהם ראובן שניר, מחמוד ע'נאים, אברהם טאהא, נביה אל-קאסם, עמי אלעד-בוסקילה, ששון סומך, שמואל מורה, מירה צורף, סולימאן ג'ובראן, דורית גוטספלד, חנה עמית כוכבי ואחרים.³⁸ ראוי לציין גם את המגזין האלקטרוני במה (منبر) של מכון ון ליר בירושלים ליחסי יהודים ופלסטינים בישראל, היכול להוות גשר בין חוקרים וסופרים משני העמים דרך הדיון בספרות והעלאת הבעיות החברתיות-פוליטיות המשותפות.³⁹

ספרה של שטרית-ששון תורם אפוא תרומה נוספת לכתיבה הביקורתית של חוקרים יהודים וערבים בישראל על ספרות פלסטינית. אמנם רבים כתבו על פדוא טוקאן (במיוחד על שירה) ועל יצירותיה של סחר ח'ליפה, אך מעט מאוד נכתב בעברית.⁴⁰ לכן אפשר לראות בספרה של שטרית-ששון הכתוב בעברית יפה וברורה

37 ראו, למשל, מחמוד דרוויש, **חמישים שנות שירה**, תרגום ומבוא: ראובן שניר (תל אביב: קשב לשירה, תשע"ה 2015). ראו גם התרגומים לעברית של יצירותיו של אמיל חביבי שתרגם אנטון שמאס: **האופסימיסט – הכרוניקה המופלאה של היעלמות סעיד אבו אלינחס אלימתשאאל** (ירושלים: מפרש, 1984); **אח'טיה** (תל אביב: עם עובד, 1988); **סוראיא בת השד הרע** (תל אביב: הספרייה החדשה, 1993); ראו גם שתי נובלות של ע'סאן כנפאני שיצאו לאור בכרך אחד בתרגום של דניאלה ברפמן ויאני דמיאנוס: **מה שנותר לכם, וגברים בשמש** (ירושלים: מפרש, 1979).

38 ראו, למשל, אברהם טאהא, **חיובו של מאהב אופסימיסט: קריאה השוואתית ברומן העברי והפלסטיני בישראל** (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1999); עמי אלעד-בוסקילה, **מולדת נחלמת, ארץ אבודה: שישה פרקים בספרות הפלסטינית החדשה** (אור יהודה: ספריית מעריב, 2001); Mahmoud Ghanayim, *The Quest for a Lost Identity: Palestinian Fiction in Israel* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2008).

39 ראו במת ון ליר: מגזין אלקטרוני ליחסי יהודים ופלסטינים בישראל <http://www.vanleer.org.il/he/content>

40 ראו, למשל, ששון סומך, 'לב אשה מן המזרח: עיון בשירתה של פדוא טוקאן', **קשת** מז (1970): 112-123. ספר חשוב שחלק ממנו מוקדש לניתוח תמטי וסגנוני של יצירותיה של סחר ח'ליפה, נוסף על ספרות אחרות מהתקופה המודרנית, הוא ספרה של דורית גוטספלד, **האצבעות הנסתרות: סיפורת נשים פלסטינית** (תל אביב: רסלינג, 2013).

חיבור חלוצי וראוי לשבח. כתיבת ביקורת לפי קו דומיננטי ברור הבודק את הקשר בין ה'אני הכותב', או הביוגרפי, לבין הקולקטיבי, ומתרכז במיוחד בספרות נשים פלסטיניות ומנגיש את הטקסטים האלה לקוראים. לסיכום, ספר זה יכול לעניין גם את החוקרים וגם קהל קוראים מגוון ורחב יותר, והוא מעניין במיוחד למי שעוסקים במגדר, בספרות נשים ובמאבק הישראלי-פלסטיני. הניתוח של האוטוביוגרפיה, או של יצירה בעלת מרכיבים אוטוביוגרפיים, הוא מתודה המאגדת בתוכה יסודות מכמה תחומי דעת ומבליטה את ההקשרים התרבותיים, הערכיים והסוציו-פוליטיים שהיצירה נכתבה בהם.

קלרה סרוג'י-שג'ראוי